

FILOLOGİYA

UOT 82

TATAR XALQ DASTANI “EDİGEY” DƏ ADVERMƏ MOTİVİ

Jalə XƏLİLLİ*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 15 mart 2023; çapa qəbul edilmişdir: 7 aprel 2023; onlin e-da çap edilmişdir: 23 may 2023.

Received: 15th of March, 2023; accepted: 7th of April, 2023; published online: 23rd of May, 2023.

Açar sözlər: *tatar, ədəbiyyat, dastan, motiv, ad vermə, Edigey*

Giriş

Tatar şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri arasında qəhrəmanlıq dastanlarının xüsusi yeri vardır. Qəhrəmanlıq dastanlarında xalqın həyatı ilə bağlı tarixi hadisələrdən, onun haqq-ədalət və azadlıq uğrunda apardığı mübarizədən bəhs edilir. Belə tatar xalq qəhrəmanlıq dastanlarından biri də “Edigey” dastanıdır. Bu dastan nəinki Tatar, digər türk xalqları arasında da geniş yayılmış və onun otuzdan yuxarı variantı müəyyən edilmişdir. Bunlardan üçü Kırım tatarlarına, üçü Başqırdlara, ikisi Qazaxlara, biri Noqaylara, biri Özbəklərə aiddir. (1, s. 5)

“Edigey” dastanı yeddi min misradan ibarət olub, tarixi şəxs olan Edigey Mirzədən bəhs edildiyi güman edilir. Bu tarixi şəxsin dastan qəhrəmanı olmasının səbəbi çox güman ki, onun xalq içərisindən çıxmış mərd, igid insan olmasıdır. Lakin, dastanda tarixi hadisələr olduğu kimi təsvir edilməmiş, burada xalqın arzu və istəklərinin nəticəsi olaraq qeyri-adi gücə, cəsarətə malik qəhrəman obrazı təqdim edilmişdir.

“Edigey” dastanında təsvir edilən hadisələr İdil-Ural, Orta Asya, Şimali Qafqaz və Kırım kimi geniş coğrafi ərazini əhatə edir. Bu da təbii ki, türklərin lap qədim çağlardan Uzaq Şərqdən, Sibirdən, Uraldan, Volqaboyundan, Hindistandan, Çindən, Monqolustandan, Pakistandan, Əfqanıstandan, Türkmənistandan, Orta Asiyadan, Şimali və Cənubi Qafqazdan, Kırıbdan, İraqdan, Türkiyədən, Rumınyadan tutmuş, bütün Balkan yarımadasına, Macarıstana və digər ərazilərə qədər yayılmış olmalarının nəticəsidir. (2, s. 33)

“Edigey” dastanı türk xalq dastan ənənəsinin bütün ünsürlərinə və motivlərinə sahib epik əsərdir. Bu araşdırmada dastandakı ad vermə motivi və dastanın məzmunu, tədqiqat tarixi haqqında bir az məlumat veriləcək.

1. Edigey dastanının mövzusu və tədqiqat tarixi

Türk xalqlarının orta q dastanlarından olan “Edigey” dastanı mövzusu etibarilə çox qarışıq quruluşa malikdir. Təsvir edilən hadisələrin tarixi və sosial həcmi dastanı dünyaca tanınmış əsərlərdən biri halına gətirmişdir. Dastanda vaxtilə dünyanın yarısına sahib olmağa çalışan Qızıl Ordanın genişlənmək istədiyi zaman təsvir edilmişdir. Bu illərdə Qızıl Ordaya Toxtamış xan xanlıq edirdi. Dastanda Toxtamışın xanlığını müstəqil idarə edə bilmək üçün Teymur xana qarşı apardığı siyasətindən, müharibələrindən və bütün bu müharibələrdə məğlub olmasından və bu məğlubiyyətlərin sonucunda xalqa dəyən

* doktorant, AMEA Folklor İnstitutu
e-mail: xelillij@mail.ru

ziyandan bezən Edigeyin baş qaldırmasından, əmir Toxtamışla birgə mübarizədən imtina edib ona qarşı mübarizəyə başlamasından və onu taxtdan qovmasından bəhs edilir. Lakin, dastanda nə Toxtamış, nə də Edigey müsbət və mənfi qəhrəmanlar kimi təsvir edilmir. Onların hər ikisi realist və obyektiv qəhrəmanlar kimi göstərilmişdir.

Dastanda taxta oturan bütün Qızıl Orda hökmdarları Çingiz xan soyundan olub monqollara məxsus adət və ənənələrə bağlı yaşayırlar. Bəlkə də bunun nəticəsidir ki, Edigey Teymur xana qarşı savaşa girməkdən imtina edir. Ümumiyyətlə, dastanın əvvəlində, Edigey doğulmadan öncə onun atası Kutlukaya Toxtamış xanın əmri ilə Teymur xana satqınlıqda ittiham olunaraq qətlə yetirilir. Lakin Kutlukayanın qətlə yetirilməsinin əsl səbəbi Kutlukayanın ününün, cəsarətinin onun xanlığına kölgə salması qorxusu və bəyin doğruları söyləyib onun xanlığını tənqid etməsidir. Buradan da görünür ki, monqol xanları ilə tatar bəyləri arasında anlaşmazlıq mövcud olmuşdur.

Tatar eposu material baxımından olduqca zəngindir. Bu baxımdan tatar dastanlarının araşdırılması həmişə türkoloqların diqqət mərkəzində olmuşdur. Lakin, dastanların araşdırılması türk xalqlarının Sovet imperiyasının buxovlarından azad olduqdan sonra daha da aktuallaşır.

Əsrlər boyu Tatarların və digər türk xalqlarının tarixini, etnik-milli mədəniyyətini, folklor nümunələrini unutdurmağa çalışmışlar ki, “Edigey” dastanından bu yan keçməmişdir. Lakin, bütün bu zorluqlar “Edigey” dastanının türkoloqlar tərəfindən araşdırmasına əngəl olmamışdır.

Dastana yazılı mənbələrdə XVI əsrdən etibarən rast gəlinməsinə baxmayaraq, ədəbiyyatlarda “Edigey” dastanının tədqiqi XIX əsrdən başlayır.

XIX əsrin sonlarında dastanın 15 başqırd variantı qeydə alınmışdı. Dastanın daha dolğun ənənəvi poetik formasında əlyazma versiyası (təxminən 7000 misra) 1762-ci ilə aiddir. Qeyd edək ki, “Edigey” dastanının müxtəlif variantlarında İdigey, İdukay, Yedigey, İdige, İzukey, İdiqı və İdik olaraq adlandırılır. (3, s. 188)

Dastanın ilk Kazan versiyası 1820-ci ildə rus dilində “Sibirskiy Vestnik” də (“Sibir xəbərləri”) Qiriqori Spasskiy tərəfindən nəşr edilmişdir. 1870-ci ildə isə alman əsilli rus türkoloq Vasili Radlov tərəfindən Sibirin Baraba, OMSK Tatarlarında, Teleütlərdə və Krım türklərində mövcud olan variantları toplanaraq yazıya alınmışdır. 1880-1881-ci illərdə isə dastanın Noqay versiyası N.Semyanov tərəfindən yazıya alınır. (1, s. 12)

V.Radlovdan 40-50 il sonra Nimet Hekim və Hafiz Rahmetullin dastanını araşdırmışlar. V.Radlovun araşdırmalarından 70 il sonra isə 1940-ci ildə Tatar Dili, Ədəbiyyatı və Tarixi Elmi Araşdırmalar İnstitutundan Sibirə aid elmi araşdırmalar aparmaq üçün üç tatar alim Həsən Yarmuhammetov, Naimi İsenbet və S.Əmirov şifahi olaraq söylənilənləri əl yazısı şəklində qələmə almışlar. Lakin Stalinin təzyiqlərinə görə N.Həkimin və A.N. Samoyloviçin dastanı tam halda çap etmək istəkləri yarım qalır. (1, s. 25)

Bütün bu təzyiqlərə baxmayaraq, bu illərdə türk xalqlarının öz dillərinə, adət-ənənələrinə, folklor nümunələrinə maraqları artır. Bu illərdə bir çox dastanlar araşdırılır, bəzi dastanların təsiri ilə pyeslər, romanlar yazılmağa başlayır ki, bu “Edigey” dastanından da yan keçmir. “Edigey” dastanının təsiri ilə N.İsenbet tərəfindən “İdigey” tragediyası qələmə alınır. (1, s. 27)

1991-ci ildə isə Edigey dastanının 600 illiyi münasibətilə Mahaçqalada “Edigey” dastanının Noqay versiyası və “Polovetsskaya Luna” jurnalının I sayında “Edigey 600 Let” adlı iri həcmli məqalə çap edilir. 1996-cı ildə də Almatıda “Çulım” nəşriyyatında dastanın Qazan versiyası toplanıb “Edigey Batır” adı altında çap edilir. (1, s. 34)

Türkiyədə dastanla tanışlıq ötən əsrin ortalarına təsadüf etməsinə baxmayaraq, onun tədqiqat tarixi əsrin sonlarından başlayır. 1957-ci ildə ilk dəfə Türkiyədə Səadət Çağatay gənc yaşlarında Ankaraya köçərək məskunlaşan qoca bir kırımlıdan qələmə aldığı “Edigey” dastanını alman dilinə çevirərək yayınlamışdır. Bundan sonra Türkiyədə bu

dastana marağ yaranmadı və əsrin sonlarına qədər, demək olar ki, onu, yəni dastanı xatırlayan olmadı. (3, s. 188)

Dastan Türkiyədə ilk dəfə 1998-ci ildə Rüstəm Sulti tərəfindən elmi tədqiqata cəlb edilmişdir. Onun araşdırdığı variant tatar folklorçusu, şair Nağı İsanbetin "Edigey" dastanı üzərində bədii bərpa işləri görərək 1940-cı ildə yayımlatdığı nəşr idi. Qeyd edək ki, dastan N.İsanbet tərəfindən yayımlandıqdan bir ay sonra dövlət qurumları tərəfindən mənfi qarşılandı. Bundan sonra o, dastanı yeni versiya ilə nəşr etdirmək istədi, lakin yayına etiraz, ardından müharibənin başlanması (1941-1945-ci illərdə Rusiya ilə Almaniya arasında başlanan Böyük Vətən müharibəsi) və daha sonra dastan üzərinə qoyulan qadağa bu yayını təxirə saldı.

Beləliklə, Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Regional komitəsi 28 noyabr 1944-cü ildə dastanla bağlı "N.İsanbetin qüsurlu nəşri" adlı hökm çıxardı. 1980-ci ildə dastan, nəhayət ki, N.İsanbetin hazırladığı sonuncu variantda yayımlandı, lakin burada müəllifin adına istinad edilmədi. (3, s. 188)

Rüstəm Sulti bu mövzu ilə bağlı Fikrət Türkmənin rəhbərliyi ilə "Edige Dastanının Tatar Anlatmaları Üzerine Bir İnceleme" adlı dissertasiya işi yazmış, daha sonra bu iş "Edige" adıyla Türksöy tərəfindən nəşr edilmişdir. (3, s. 188)

Azərbaycanda "Edigey" dastanının noqay və Anadoludan toplanmış Rumeli variantları Qumru Şəhriyar tərəfindən tərcümə olunaraq 2017-ci ildə Qəhrəmanlıq salnaməsi – "Edigey" dastanı adı altında "Dədə Qorqud" dərgisində nəşr edilmişdir. (4, I, s. 158-179; 4, II, s. 160-189)

1. "Edigey" dastanında advermə motivi

Türk dastanlarında erkən təsəvvür və etiqadlarla bağlı bir çox motivlər müşahidə edilir ki, bunlardan biri də advermə motividir. Türk eposu üçün ənənəvi olan bu motiv "Edigey" dastanında da özünü göstərir.

Türk xalq qəhrəmanlıq dastanlarında advermədən sonra qəhrəmanın həyatının yeni dövrü başlayır. Belə ki, advermədən sonra qədim türk ellərində eyni zamanda qəhrəmanın xanlıq/bəylik zamanı da başlamış olur. Bu səbəbdəndir ki, dastanlarda çox zaman xanların, bəylərin övladlarının ad vermə mərasimi təsvir edilir. Çünki onlar atadan sonra xalqına, elinə, obasına başçılıq edəcəkdir. Buna da Tanrının rızası və qəhrəmanın buna hazır olması lazımdır. Tanrının rızası, seçilmişlik göstəricisi kimi dastanda adı elin ağsaq-qalı, dərvəsi və ya Xızır peyğəmbər kimi mistik şəxslər tərəfindən verilməsi ilə ifadə edilir.

Beləliklə, Türk xalq qəhrəmanlıq dastanlarında ad vermə, əsasən, üç şəkildə müşahidə edilir.

Bunlar:

1. Elin/obanın mövcud olan adətlərinə görə qəhrəmanlıq göstərərək nüfuzlu şəxs tərəfindən adının verilməsi.

2. Uşağın doğulmasına səbəb olan və ya uşağın doğulmasını təmin edən müqəddəs bir şəxs tərəfindən adın verilməsi.

3. Uşaq dünyaya gələn kimi valideynləri tərəfindən adının qoyulması.

"Edigey" dastanında bu sadalanan ad vermə motivinin iki şəkli təzahür edir. Bunlardan biri adın xan/bəy ata tərəfindən verilməsi. Məsələn, Toxtamış xan qızlarına adı özü verir.

*Ulu kızı aya denk,
Adını koyup Haneke,
Küçük kızı güne denk,
Adını koyup Köneke,
Gönlünü o zaman dindirdi. (1, s. 755)*

Eyni zamanda Edigey də oğluna adı özü verir. Xan yanında dünyaya gəlmiş üçün ona Noradın adını verir.

*Han yanında doğdu diye,
Adını Noradın koydurdu. (1, s. 780)*

Dastanda diqqət çəkən məqamlardan biri Edigeyin öz adının verilməsidir. Onun adı Cantimir tərəfindən verilir. Cantimir altı oğlu olan, yurdun əri, ağsaqqalı, atası və piri hesab olunur.

Toxtamış xan Kutlukayanın öldürülməsindən sonra soyunun davam etməməsi üçün oğlunun da öldürülməsini əmr edir. Bunu duyan Cantimir Toxtamış xandan Kutlukayanın oğluna mərhəmət etməsini istəyir, lakin xan onu dinləmir.

*Hey Hanım, benim Hanım,
Kul azsa da bey affeder,
Bey azsa da han affeder,
Atabeyliğimin hakkına
Hatasını affet dedi,
Atabeyliğimin hakkına
Hatasını affetmesen,
Beşikdə yatan yavrunun
Bir kaşık kanından geç dedi,
Soyundan akan kan kalsın,
Çocuktan elini çek dedi,
Onun kanını geç dedi. (1, s. 375, 380)*

Vəziyyəti belə görən Cantimir evinə gedib altıncı oğlu Kobogılı alıb Kutlukayanın oğlunun beşiyinə qoyur, beşikdən isə Kutlukayanın oğlunu götürüb gizlədir. Beləliklə, Kutlukayanın oğlu həyatda qalır. Və adı elin ağsaqqalı, piri və atalığı olan Cantimir tərəfindən verilmiş olur.

*-Ediğimden aldım deyip,
-Ediğimden aldığımda
Kimsesiz kaldım deyip,
Adını koydu Edigey. (1, s. 440, 445)*

Lakin Edigey adıyla deyil, Edigeyin yerinə öldürülən Cantimirin altıncı oğlunun adı olan Kobogıl adı ilə böyüyür.

Göründüyü kimi, Edigeyin həyatda qalması tanrının buyruğu ilə elin ağsaqqalı, piri hesab edilən Cantimir vasitəsi ilə təmin edilir və onun seçilmiş şəxs kimi adı verilərək varlığı topluma təqdim olunur.

Nəticə

Cəmiyyətdə övlad sahibi olmaq həmişə müsbət qiymətləndirilmiş, övladsızlıq xoş görüləmiş hətta tənqid edilmişdir. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud”da övladı olmayanı qara çadıra qoyub qarğayırlar.

Övladın dünyaya gəlməsi kimi ona ad verilməsi də çox önəmli bir hadisədir. Dastanlarda da bu öz əksini aydın şəkildə tapmışdır. Lakin dastanlarda ad vermə daha geniş, daha ülvə mənə daşıyır. Çünki burada bir xalqın, obanın, elin taleyi eyni zamanda müəyyən edilir. Belə ki, dastanlarda ad verilən şəxs tanrı tərəfindən el-oba üçün seçilmiş xilasedici xan/bəydir, qəhrəmandır. Bu səbəbdən dastanların bir çoxunda qəhrəmanlıq göstərilərək,

bu missiyanı yerinə yetirməyə hazır olduğunu sübut etdikdən sonra ad qazanılır və ya hər hansı mistik göstərici ilə doğulmadan seçilmiş biri kimi dünyaya gəlib elin ağsaqqalları, pirləri, müdrik şəxsləri və ya öz xan/bəy ataları vasitəsilə adlandırılırlar.

Bəhs etdiyimiz "Edigey" dastanında da qəhrəmanın adı el ağsaqqalı, piri Cantimir tərəfindən verilərək öz elinin xilasedici kimi seçilir. Digər advermə aktları isə xan ata tərəfindən icra edilir. Onların adının bu şəkildə verilməsi bəlkə də elin taleyində hər hansı bir özəlliyə sahib olmamaqları ilə bağlıdır.

Nəticə etibarilə epik qəhrəmanlar dastan janrının bütün xüsusiyyətlərinə görə özəl şəxslərdir. Doğumlarından adlarının verilməsinə, geyimlərindən tutmuş mübarizələrinə qədər hər bir dastan qəhrəmanı dastan ənənələrinə uyğun olaraq təsvir edilir. Bu səbəbdən "Edigey" dastanında da ad vermə motivini bu cür qiymətləndirmək lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilbekova E. Tatar Türklerinin Destanları Hakkındaki Çalışmalar // Türkolojiya, 2013, №3-4, s. 31-34.
2. Sulti R. Edigey dastanı // Türksöy Yayınları, Ankara, 1998, s.190.
3. Şəhriyar Q., Qardaş türk folklorundan örnəklər.
(http://mifologiya.az/wpcontent/uploads/2021/05/Dede_Qorqud_2018_1.pdf)
4. Şəhriyar Q., Qəhrəmanlıq salnaməsi - "Edigey" dastanı (noqay variantı) 2017 (1), s. 158-179; II, 2017(2), s.160-189.

Резюме

Жала Ха лилли

Мотив имянаречения в татарском народном эпосе «Эдигей»

«Эдигей», один из татарских народных эпосов, состоит из семи тысяч стихов и повествует о борьбе Тохтамыш-хана с Эдигей во времена Золотой Орды. Существует около 30 редакций эпоса «Эдигей», из которых первая казанская редакция была опубликована на русском языке в 1820 г. в «Сибирском вестнике» Григория Спасского. В более поздние времена были опубликованы разные версии саги «Эдигея».

В Турции впервые под руководством поэта Рустама Султи и Фикрета Тюркмена он написал диссертацию под названием «Обзор татарских сказаний эпоса Эдиге», а позже этот труд был опубликован издательством Тюркской под названием «Эдиге».

В Азербайджане версии Румели саги «Эдигей», собранные из Ногай и Анатолии, были переведены Гумру Шахрияром и опубликованы в журнале «Деде Горгуд».

Как и многие мотивы, принадлежащие тюркскому народному героическому эпосу, мотив имянаречения также находит свое отражение в эпосе. Церемония имянаречения имеет большое значение у тюркских народов. Для них этот процесс означал переход человека от неуверенности к определенности. Переход человека из хаоса в пространство оценивался как обретение семиотического смысла в социально-иерархической структуре. Потому что в былинах герой получает и имя, и ханство/владение.

В результате всего этого немаловажной была и личность человека, производившего имянаречение. По этой причине у древних тюрков предпочитали давать имена по богу или избранному богом народу. В доисламский период именование таких лиц осуществлялось старцем, шаманом, а после исламской религии - такими фигурами, как пророк, святой, дервиш, Ихтияр, пир, и Хизир.

Жантими́р, имя которого считается одним из таких лиц, представлен в эпосе «Эдигей». Жантими́р - уважаемый старейшина племени, пири, с шестью сыновьями.

Как и другие шаблоны именованья в эпосе отражается отец, дающий имя своему ребенку. Тохтамыш дала имя своим дочерям-двойняшкам, а Эдигей – сыну.

Ключевые слова: *Татар, литература, сага, мотив, именование, Эдигей*

Naming Motif in the Tatar Folk Epic "Edigey"

"Edigey", one of the Tatar folk epics, consists of seven thousand verses. It tells about the struggle between Tokhtamysh Khan and Edigey during the Golden Horde. There are about 30 versions of the "Edigey" epic, of which the first Kazan version was published in Russian in 1820 in "Sibirskiy Vestnik" (News of Siberia) by Grigory Spassky. In later times, different versions of the "Edigey" saga were published.

In Turkey, for the first time, under the guidance of the poet Rustam Sulti and Fikret Türkmen, he wrote a dissertation entitled "A Review of the Tatar Narrations of the Edige Epic", and later this work was published by Türksoy under the name "Edige".

In Azerbaijan, Rumeli versions of the "Edigey" saga collected from Nogai and Anatolia were translated by Gumru Shahriyar and published in "Dade Gorgud" magazine.

Like many of the motifs belonging to Turkish folk heroic epics, the motif of naming is also reflected in the epic. The naming ceremony has a great meaning among the Turkic peoples. For them, this process meant the transition of a person from uncertainty to certainty. Man's transition from chaos to space was evaluated as gaining semiotic meaning in the social-hierarchical structure. Because in the epics, the hero gets a name as well as a khanate/lordship.

As a result of all this, the identity of the person who performed the naming was also important. For this reason, in the ancient Turks, it was preferred to give names by the god or by the people chosen by the god. In the pre-Islamic period, naming such persons was done by the old man, the elder, the shaman, and after the Islamic religion, it was performed by such figures as the prophet, saint, dervish, Ikhtiyar, pir, and Khizir.

Djantimir, whose name is considered to be one of such persons, is performed in the "Edigey" epic. Djantimir is a respected elder of the tribe, with six sons.

In the saga, the father's naming of his child is reflected as another form of naming. Tokhtamysh gave the name to her twin daughters, and Edigey to her son.

Keywords: *Tatar, literature, saga, motive, naming, Edigey*

Redaksiya heyətinin üzvü fil.e.d., dos. Rzayev Seyfəddin Gülverdi oğlunun rəyi əsasında çapa məsləhət görülmüşdür.